

Pronominagebruik en identiteit in Nederlandstalige deportatieverhalen uit het Breendonkcorpus

DORIEN VAN DE MIEROOP

K.U. Leuven

FRANSISKA LOUWAGIE

University of Leicester

INLEIDING

Binnen sociolinguïstische, ethnomethodologische en linguïstische narratieve studies wordt identiteit vanuit een sociaal-constructionistische invalshoek bekeken¹. In die optiek gaat het erom identiteit niet gelijk te stellen aan een vaststaand gegeven dat een mens met zich meedraagt, synoniem aan de ‘persoonlijkheid’ van een individu. In plaats daarvan wordt bestudeerd hoe mensen hun identiteit in verschillende situaties telkens opnieuw construeren, waardoor we dus kunnen spreken van een meervoud aan identiteiten, telkens gerelateerd aan de specifieke context waarbinnen gecommuniceerd wordt².

Vanwege het geconstrueerde en volatiele karakter van identiteit richt de discoursanalytische studie van deze problematiek zich in het bijzonder op de analyse van verschillende identiteitsmarkeerders, zoals modaliteit, lexicale keuzes, aarzelingen, herformuleringen, het gebruik van indirecte rede enzovoort. De analyse van pronomina leent zich echter bij uitstek tot de studie van identiteit omdat die op vrij rechtstreekse wijze aangeven wat de interactionele identiteiten van sprekers zijn³. De studie van pronomina is bijgevolg prominent aanwezig in discoursanalytische benaderingen van identiteit, onder meer binnen het onderzoek naar Holocaustverhalen

[1] Michael Bamberg, Anna De Fina en Deborah Schiffrin, «Introduction to the volume», in Michael Bamberg, Anna De Fina en Deborah Schiffrin (eds.), *Selves and Identities in Narrative and Discourse*, Amsterdam, John Benjamins, 2007, p. 1-8.

[2] Margaret Wetherell en Janet Maybin, «The distributed self: a social constructionist perspective», in Richard Stevens (ed.), *Understanding the self*, London, Sage, 1996, p. 219-279.

[3] Elinor Ochs, «Constructing Social Identity: A Language Socialization Perspective», *Research on Language and Social Interaction*, 26 (3), 1993, p. 287-306.

(zie bijvoorbeeld Schiffrin⁴). In dit corpus is de identiteitsvraag bijzonder relevant, met name omdat de overlevende/getuige een traumatiserende ervaring heeft doorgemaakt die in belangrijke mate de constructie van een eigen identiteit bedreigt. Het getuigenisnarratief kan uiting geven aan deze problematiek en wordt tevens gezien als een manier om de identiteit – die zowel individueel als groepsgebonden kan zijn – te (her)construeren, in interactie met de toehoorder of lezer. Het is met name interessant om na te gaan hoe deze narratieve constructie de vroegere en huidige identiteit van de verteller vormgeeft en benadert. Daarbij rijst onder meer de vraag naar de perceptie van het vroegere ‘ik’ en zijn daden⁵, die axiologisch zowel positief als negatief kunnen worden voorgesteld. In dat opzicht kan bijvoorbeeld worden nagegaan in welke mate de getuigen “face-saving-strategieën” toepassen, die erop gericht zijn hun identiteitsconstructie te vrijwaren van beschadiging: zoals Linde⁶ aangeeft in haar analyse van levensverhalen van doorsneemensen, wijst het gebruik van deze strategie er meer bepaald op dat mensen niet alleen een coherent verhaal willen vertellen, maar vooral ook een moreel acceptabele versie van zichzelf presenteren zodat ze ook door anderen als een goed persoon gepercipieerd zouden worden. De positionering van de verteller tegenover zijn eigen verleden beïnvloedt ook de constructie van zijn huidige identiteit.

In dit artikel wordt vanuit het geschetste sociaal-constructionistische perspectief ingegaan op het gebruik van pronomina in de identiteitsconstructie in interviewnarratieven van Holocaustoverlevenden uit Breendonk. Hierbij is het van belang om die data te beschouwen vanuit een interactioneel perspectief, namelijk als een gezamenlijke constructie van de geïnterviewde én de interviewer⁷. We zullen nagaan op welke manier er in de huidige interviewcontext wordt omgegaan met het vertelde, dat beschouwd wordt als iets dat telkens opnieuw geconstrueerd wordt en aangepast wordt aan zijn context. Zoals gebruikelijk binnen discoursanalytische studies⁸ gaat de analyse daarbij niet in op de referentiële dimensie van het vertelde. Wel gaan we in op hoe de getuige zich positioneert tegenover de gebeurtenissen die hij vertelt en tegenover de andere personen die hij aanwezig stelt in zijn verhaal.

[4] Deborah Schiffrin, «Mother/daughter discourse in a holocaust oral history: «Because then you admit that you're guilty»», in *Narrative Inquiry*, 10 (1), 2000, p. 1-44. let along consequences, in that world.</research-notes></record></Cite></EndNote>

[5] Ruth Amossy, « L'Espèce humaine de Robert Antelme ou les modalités argumentatives du discours testimonial », *Semen*, 17, 2004, <http://semen.revues.org/document2362.html>.

[6] Charlotte Linde, *Life Stories, the creation of coherence*, New York / Oxford, Oxford University Press, 1993.

[7] Zie bijvoorbeeld Anna De Fina, «Narratives in interview - The case of accounts; For an interactional approach to narrative genres», *Narrative Inquiry*, 19 (2), 2009, p. 233-258. en Anna De Fina, «Researcher and informant roles in narrative interactions: Constructions of belonging and foreign-ness», *Language in Society*, 40, 2011, p. 27-38.

[8] Paul Atkinson en Sara Delamont, «Rescuing narrative from qualitative research», *Narrative Inquiry*, 16 (1), 2006, p. 164-172; dat geldt overigens ook binnen een Holocaustcontext, zie bijvoorbeeld Brian Schiff en Chaim Noy, «Making it personal: shared meanings in the narratives of Holocaust survivors», in Anna De Fina, Deborah Schiffrin en Michael Bamberg (eds.), *Discourse and Identity, Studies in Interactional Sociolinguistics 23*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, p. 398-425.

CORPUS

Het corpus voor deze studie bevat een selectie uit het Nederlandstalige corpus van achttien interviews met getuigen die in Breendonk⁹ opgesloten zijn geweest tijdens de Tweede Wereldoorlog. In elk interview kwamen verschillende onderwerpen aan bod, zoals de voorgeschiedenis van de geïnterviewde en de redenen waarom die opgepakt werd, de aankomst in het Fort, de ondervragingen, het dagelijkse leven in het Fort, de deportatie met het daaropvolgende verblijf in andere kampen en de huidige kijk van de geïnterviewde op het leven, de dood en oorlog in het algemeen.

Dit artikel is specifiek gericht op de verhalen over het vertrek uit Breendonk en de reis naar en aankomst in andere concentratiekampen, wat resulteert in een subcorpus van ongeveer 10 500 woorden. Aangezien niet alle geïnterviewden gedeporteerd werden, wordt het corpus zo gereduceerd van achttien tot veertien verhalen¹⁰. De verhalen in kwestie worden door de interviewer meestal op dezelfde manier gestructureerd: na een algemene, inleidende vraag over wat er gebeurde nadat de geïnterviewden uit Breendonk vertrokken, worden er ook specifieke vragen gesteld over de reisomstandigheden en de aankomst in het concentratiekamp, waarna het interview voortgaat over de situatie in dat kamp. De gelijksoortigheid van de verhalen maakt dit corpus ideaal voor een overkoepelende studie die het singuliere karakter van de analyse van één verhaal overstijgt.

METHODOLOGISCHE AANPAK

De analyse van het subcorpus focust in de eerste plaats op het pronomingebruik van de geïnterviewden, maar dat wordt ook bekeken in relatie tot het pronomingebruik van de interviewers, die dus in de tweede plaats ook betrokken worden in de analyses. De analyse wordt zowel globaal als lokaal uitgevoerd: er wordt namelijk eerst een exploratieve kwantitatieve studie van de pronomina van de geïnterviewden uitgevoerd om een algemeen beeld te krijgen van welke voornaamwoorden domineren in de verhalen van de getuigen. Vervolgens komt er een kwalitatieve analyse aan bod, waarin in detail bekeken wordt hoe die pronomina functioneren in de specifieke contexten waarin ze voorkomen en hoe ze bijdragen aan de identiteitsconstructie van de geïnterviewden. In dat onderdeel wordt ook bestudeerd hoe die pronomina functioneren in relatie tot het perspectief dat gehanteerd wordt in de vragen van de interviewers. Op die manier past deze studie ook in de huidige, typisch discoursanalytische, interactioneel gerichte aanpak van interviews¹¹. De combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve analyses is op zich geen nieuwe aanpak, want bijvoorbeeld Schiffrin gebruikte ook al een combinatie van methoden in haar analyse

[9] Zie voor een beschrijving bijvoorbeeld Tine Jorissen, «Le Auffanglager Breendonk et le Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort: une comparaison», *Témoigner. Entre histoire et mémoire*, 100, 2008, p. 99-110.

[10] De originele nummering van de interviews in het Nederlandstalige corpus is echter wel behouden gebleven, waardoor er dus bijvoorbeeld verwezen wordt naar interview 17 [zie fragment 4].

[11] Anna De Fina, «Narratives in interview - The case of accounts; For an interactional approach to narrative genres», *Narrative Inquiry*, 19 (2), 2009, p. 233-258.

van een Holocaustverhaal¹², maar het is in deze context wel de eerste keer dat een heel aantal verschillende verhalen op die manier met elkaar vergeleken worden¹³. Door een ruimer corpus te onderzoeken, hoopt deze studie dus complementair te zijn aan studies die zich richten op een singuliere casus¹⁴ en poogt het een algemene tendens te schetsen van de manier waarop geïnterviewden hun identiteiten construeren door hun vroegere en huidige 'ik' te positioneren tegenover de gebeurtenissen, tegenover anderen in het verhaal en tegenover de interviewers in de interviewcontext.

EXPLORATIEVE KWANTITATIEVE ANALYSES

In dit onderdeel ligt de focus op het pronominagebruik in de antwoorden van de geïnterviewden en wordt er een globaal beeld geschetst van de mate waarin de verschillende soorten pronomina aan bod kwamen in de interviews. Hiertoe werd geteld hoe vaak de meest voorkomende pronomina voorkwamen en werd hun relatieve frequentie berekend. De drie pronominagroepen die het speerpunt van dit luik van de studie vormen, zijn:

- de eerste persoon enkelvoud;
- de eerste persoon meervoud;
- de tweede persoon enkelvoud.

Het is uiteraard vanzelfsprekend dat gekeken wordt naar de manier waarop de spreker naar zichzelf verwijst en dus in de *ik*-vorm spreekt, maar ook naar de mate waarin hij zichzelf in een groep plaatst en mogelijk dus een collectieve identiteit opbouwt door de *wij*-vorm te gebruiken. Daarnaast is het gebruik van de tweede persoon enkelvoud ook indicatief, aangezien bij deze vorm soms gebruik wordt gemaakt van een onbepaalde *je*-vorm, waardoor een onpersoonlijkere toon¹⁵ wordt gehanteerd waarbij de verantwoordelijkheid typisch geneutraliseerd wordt¹⁶.

Hierbij moet echter wel een belangrijke kanttekening gemaakt worden: doordat pronomina indexicale markeerders zijn, kunnen hun referenten sterk variëren. Studies,

[12] Deborah Schiffrin, «Mother and friends in a Holocaust life story», *Language and Society*, 31 (3), 2002, p. 309-353.

[13] Voor een toepassing van een dergelijke dubbele methodologie op een ander type corpus, zie: Dorien Van De Mieroop, *Identiteitsconstructie in informatieve speeches, een multi-methodologische analyse*, Antwerpen, ongepubliceerde dissertatie, 2005.

[14] Zie bijvoorbeeld: Dorien Van De Mieroop, Kris Bruyninckx, Kathy Leysen en Wendy Vanwesenbeeck, «Implicit and explicit identity constructions in the life story of one of Hitler's elite soldiers», *Discourse Studies*, 9 (3), 2007, p. 385-405; Dorien Van De Mieroop en Kris Bruyninckx, «The influence of the interviewing style and the historical context on positioning shifts in the narrative of a Second World War Resistance member.», *Journal of Sociolinguistics*, 13 (2), 2009, p. 169-194; Dorien Van De Mieroop, «A good story or a good identity? The reportability of stories interfering with the construction of a morally acceptable identity», *Narrative Inquiry*, 19 (1), 2009, p. 69-90.

[15] Een onpersoonlijke toon kan ook nog op andere manieren geconstrueerd worden, bijvoorbeeld door het gebruik van de *men*-vorm of door het gebruik van lijdende vormen. Omdat het hier om een pronomina-analyse gaat, worden die vormen hier niet in rekening gebracht.

[16] Uri Timor en Rachel Landau, «Discourse characteristics in the sociolect of repentant criminals», *Discourse & Society*, 9 (3), 1998, p. 363-386.

bijvoorbeeld over politiek discours, hebben aangetoond dat die vaagheid soms zelfs strategisch ingezet wordt¹⁷ en dat verschillende referentiële categorieën onderscheiden kunnen worden. Door die referentiële vaagheid is het tellen van pronomina natuurlijk een vrij hachelijke onderneming en dus wordt hiermee ook rekening gehouden bij de kwantitatieve analyse in deze studie. Daarnaast moet ook opgemerkt worden dat deze pronominatellingen slechts bedoeld zijn als verkenning van het corpus en om een globaal beeld te schetsen van het gehanteerde perspectief dat dan kritisch getoetst wordt in de kwalitatieve analyses.

De pronominatelling is dus uitgevoerd op basis van een aantal analytische keuzes. In de eerste plaats opteren we ervoor om naast persoonlijke voornaamwoorden, ook hun grammaticale varianten (reflexief en possessief pronomen) in rekening te brengen in de kwantitatieve analyses. Dat is een logische keuze aangezien die vormen immers allemaal deiktische markeerders zijn die op gelijkwaardige manier bijdragen aan de constructie van identiteit, zoals ook De Fina¹⁸ vaststelt. In de tweede plaats werd beslist om in dit luik van het onderzoek geen onderscheid te maken tussen de informele variant *ge*, de gewone vorm *je* en de beleefdheidsvorm *u* (telkens met overeenkomstige possessiva) omdat het hier niet gaat om de vraag of en hoe beleefdheid gerealiseerd wordt en taalvariatie aan bod komt, maar wel om de mate waarin een geïnterviewde een perspectief hanteert waarin hijzelf expliciet betrokken is. Daarom maken we hier het pragmatische basisonderscheid tussen een persoonlijk (*ik*- en *wij*-vormen) en een niet-persoonlijk¹⁹ (*je*-vorm) perspectief, waarbij in de eerste groep nog een onderscheid gemaakt wordt tussen het individueel-persoonlijke (*ik*-vorm) en het collectief-persoonlijke (*wij*-vorm) perspectief. Binnen de persoonlijke vormen dient bij de telling een verder onderscheid te worden gemaakt tussen verwijzingen naar het ik als verteller (commentaren die betrekking hebben op het herinneringsproces en de vertelact) en het ik als personage. Daarnaast werden voor de *wij*-vormen alleen de vormen geteld die naar de collectieve groep van gedeporteerde gevangenen verwijst. Dat was de overgrote meerderheid van de vormen (97 %) en in de restgroep met overige vormen bevonden zich voornamelijk vormen die in citaten werden gebruikt en dus variërende referenten hadden²⁰. Die vormen werden overigens ook van de overige pronominagroepen uitgesloten.

Samenvattend geeft de volgende tabel weer welke pronomina dus voor elke groep geteld werden en welk perspectief die groep vertegenwoordigt:

[17] Anna De Fina, «Pronominal choice, identity, and solidarity in political discourse», *Text*, 15 (3), 1995, p. 379-410.

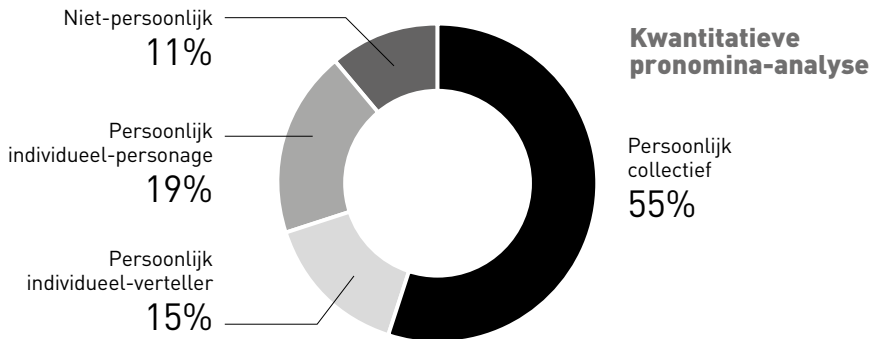
[18] *Ibid.*

[19] We gebruiken hier bewust niet de term 'onpersoonlijk', omdat niet alle 2de persoon enkelvoudspronomina onpersoonlijkheid construeren (cf. volgende opmerking in de tekst) en omdat onpersoonlijkheid ook via andere middelen geconstrueerd kan worden (cf. voetnoot 15).

[20] In één geval dient het onderscheid van de groep van de eerste persoon enkelvoud ook voor de *wij*-vorm te worden gemaakt: 'Laten we ons eerst over het festijn vertellen' (interview 4). Die vorm werd ook buiten beschouwing gelaten in deze telling.

Groep		Pronominale vormen	Perspectief
Eerste enkelvoud	persoon	ik, niet-expletief 'k, me, mij, mijn	Persoonlijk individueel: - ik als verteller - ik als personage
Eerste meervoud	persoon	we, wij, ons, onze	Persoonlijk collectief
Tweede enkelvoud	persoon	je, jij, jou, jouw, ge, gij, u, uw	Niet-persoonlijk

Tabel 1: overzicht van de pronominale groepen, vormen en het perspectief dat ze vertegenwoordigen.

Figuur 1: proportionele weergave van de frequenties van de drie pronominale groepen, met een bijkomende onderverdeling voor de eerste persoon enkelvoud (in twee verschillende grijswaarden).

De bovenstaande pronominale vormen leverden in totaal 668 vormen op, die proportioneel resulteerden in de resultaten zoals weergegeven in figuur 1.

Uit die resultaten blijkt dat de geïnterviewden in iets meer dan de helft van de gevallen gebruik maakten van pronominale vormen in de eerste persoon meervoud en ze dus – naar alle waarschijnlijkheid – een collectieve identiteit construeerden waarbij ze, uiteraard, zelf sterk betrokken zijn. Daarnaast spraken ze ook geregeld vanuit het persoonlijke individuele perspectief, maar dat aantal ligt toch gevoelig lager (verschil= 21 %) dan het groepsperspectief. Tot slot werd in een beperkter aantal gevallen (11 %) ook gebruik gemaakt van een niet-persoonlijk perspectief.

Deze resultaten van de kwantitatieve pronomina-analyse zijn aan de ene kant niet verwonderlijk, aangezien het logisch is dat de geïnterviewden een persoonlijk perspectief hanteren omdat ze in hun verhalen veelal vertellen over wat ze zelf meegemaakt hebben. Hierbij is het echter wel opmerkelijk dat de meervoudsvorm duidelijk de overhand heeft, waarbij de vraag natuurlijk rijst (1) of het hier gaat om de constructie van een collectieve identiteit en (2) of dat perspectief ook al verscholen

zat in de vragen van de interviewers en er door de geïnterviewden gewoon gespiegeld werd, dan wel dat er een verschuiving van perspectief gebeurde tussen de vraag en het antwoord. Vervolgens is het interessant om te bekijken of er een patroon merkbaar is in verschuivingen tussen het persoonlijk collectief perspectief en andere vertelstandpunten, bijvoorbeeld het persoonlijk individueel perspectief of een onpersoonlijk perspectief, dat natuurlijk op veel verschillende manieren gerealiseerd kan worden²¹. Daarnaast bestuderen we welke referentiële betekenis het gebruik van zulke vertelstandpunten heeft. Die vragen vormen het uitgangspunt voor het tweede luik van deze studie, namelijk de kwalitatieve analyses.

KWALITATIEVE ANALYSES

Uit de kwalitatieve analyses van de pronomina die gebruikt worden in de interviews, blijkt een hoge frequentie van 1ste persoon meervoudsvormen. Die frequente keuze voor de wij-vorm is in deze mondelinge interviews des te opmerkelijker omdat de interviewers in de vragen een individueel perspectief projecteren op de geïnterviewden en dat er dus sprake is van een expliciete *footing shift*, om het in Goffmans termen te zeggen²². Een voorbeeld hiervan zien we in fragment 1.

FRAGMENT 1 (INTERVIEW 11)²³

- IIR* Hoe lang hebt u der opgezeten, op de trein?
2IE Wel euh, wij zijn euh den eersten dag 'sm, in de voormiddag vertrokken.
3 Eu de gansen nacht in die trein, de ganse dag in die trein.

We zien in het bovenstaande fragment dat de interviewer de geïnterviewde expliciet aanspreekt met de formele 2de persoonsaanspreking 'u' die een individueel perspectiefsuggereert in deze specifieke context van een tweegesprek²⁴. Dat perspectief wordt echter niet gespiegeld door de geïnterviewde, die na een korte aarzeling meteen het collectieve perspectief aanneemt. Dit patroon van individuele perspectiefprojectie en collectieve perspectiefconstructie is zeer frequent in het corpus.

Een dergelijke collectieve constructie kan verschillende doelstellingen dienen. Ten eerste sluit ze naadloos aan bij de sociale dimensie van de historische getuigenis, die gekenmerkt wordt door zijn focus op een maatschappelijk belangrijk en collectief

[21] Zie ook voetnoot 15.

[22] Erving Goffman, «Footing», *Semiotica*, 25 (1/2), 1979, p. 1-29.

[23] De interviews werden door de auteur zelf genummerd en om de individuele anonimiteit te bewaren worden de namen niet vrijgegeven. De regelnummers werden aangebracht door de auteur om de verwijzing in de tekst naar specifieke passages te vergemakkelijken. De interviewers worden aangeduid met de afkorting 'IR', de geïnterviewden met 'IE'.

[24] De u-vorm wordt in het Nederlands gebruikt voor de beleefde aanspreking van geadresseerden zowel in het enkelvoud als in het meervoud. Door de interactionele situatie waarin slechts één geadresseerde aanwezig is, wordt uiteraard de eerste, enkelvoudige interpretatie opgeroepen.

evenement²⁵ en, daarbij aansluitend, door een ethische optiek, waarbij de geïnterviewde ook optreedt als spreekbuis voor anderen die zelf het woord niet meer kunnen nemen (in tegenstelling tot het autobiografisch ik dat hoofdzakelijk over zichzelf spreekt²⁶). Op het vlak van het ethos van de getuige (en dus zijn identiteitsconstructie²⁷) kunnen we ook stellen dat het collectieve vertelstandpunt ook op de solidariteit van het 'vroegere ik' met zijn medegevangenen duidt en dat het op die manier zowel de legitimiteit van de geïnterviewde als verteller dient, als de representativiteit (en legitimiteit) van zijn verhaal ondersteunt²⁸. De groep waarin de getuige zich plaatst, bepaalt uiteindelijk ook de manier waarop de getuige zijn identiteit construeert tegenover die van andere groepen. Zo verwijst in getuigenissen het collectieve 'we' vaak naar alle gedeporteerden, zodat een collectieve identiteit wordt geconstrueerd. Het 'ik' wordt dan beperkt tot passages waarin het lot van het individu zich duidelijk onderscheidt van dat van de massa gedeporteerden, bijvoorbeeld omdat het om een individueel sleutelmoment gaat of omdat het 'ik' uitzonderlijk een eigen initiatief kon nemen of van een bepaald privilege kon genieten²⁹. Dat zien we in het onderstaande fragment in regels 4-10:

FRAGMENT 2 (INTERVIEW 8)

- 11E *En ja, daar zijn we dan vertrokken, en in Kalmthout.*
2 *onderwege waren we zo overeengekomen van de briefjes*
3 *buiten te smijten uit de wagon.*
4 *En ik had me op een plank gelegd.*
5 *Daar was bovenin een plank.*
6 *Die ligt erin naar het schijnt voor de veiligheid.*
7 *Het zijn beestenwagens, hé. Dat is voor de veiligheid;*
8 *als er mensen in de wagon zijn waar er beesten in zijn,*
9 *dat die op die plank kunnen vluchten en daar was ik gaan opliggen.*
10 *En in passant had ik meer plaats ook.*
11 *En dan hadden ze aan mij briefjes gegeven met namen op*
12 *- de enen gaf een papiertje en de andere gaf iets om te schrijven*

[25] Cf. onder andere Jean-Louis Jeannelle, « Pour une histoire du genre testimonial », *Littérature*, 135, 2004, p. 87-117.

[26] Luba Jurgenson, *L'expérience concentrationnaire est-elle indicible ?*, Paris, Ed. du Rocher, 2003, p. 76 ; Ruth Amossy, « *L'Espèce humaine* » de Robert Antelme, *Ibid.*, <http://semen.revues.org/document2362.html> ; Fransiska Louwagie, « "Une poche interne plus grande que le tout". Pour une approche générique du témoignage des camps », *Questions de communication*, 4, 2003, p. 371-375.

[27] Voor het verband tussen ethos en identiteit vanuit discours- en conversatieanalytisch perspectief, zie: Jonathan Clifton en Dorien Van De Mierop, « Doing' ethos—A discursive approach to the strategic deployment and negotiation of identities in meetings », *Journal of Pragmatics*, 42 (9), 2010, p. 2449-2461.

[28] Ruth Amossy, « *L'Espèce humaine* » de Robert Antelme, *Ibid.*, <http://semen.revues.org/document2362.html>.

[29] Daarnaast wordt het 'ik' ook frequent gebruikt in metacommentaren met betrekking tot het herinneringsproces (in zinnen als 'dat weet ik niet meer') en de vertelact ('ik ga u zeggen').

- 13 *een potlood - en daar hadden we dan onze namen opgezet.*
14 *Ik zag waar dat er overwegen waren.*
15 *Er waren mensen - ik ook zelf - die de sardienekes opgegeten hadden.*
16 *En, die doosjes waren dan nog in de wagon,*
17 *en dan staken we dat briefje tussen dat dekselke van die sardiënen.*
18 *Dat deden we dan toe en dat smeten we dan aan de overweg uit.*

Zoals kon worden aangenomen op basis van eerder onderzoek³⁰, dient de tweede persoon enkelvoud met name om algemene geldigheden te beschrijven, zoals in interview 4: 'als ge stopte, dan zaagt ge een keer een Wehrmachtssoldaat'. Wanneer een collectief perspectief wordt gehanteerd, wordt het collectieve 'we' van de gedeporteerden geregeld in tegenstelling tot een andere groep geplaatst, zoals de bewakers, die worden aangeduid met 'ze' (zoals in interview 3: 'ze hebben ons daar gelijk beesten weggehaald'). Daarbij worden de referenten vaak niet geëxpliciteerd. Hierdoor wordt een binair systeem geconstrueerd waarin geen tussenposities mogelijk lijken te zijn, wat typisch is voor een context van geweld of oorlog³¹.

In sommige interviews wordt de collectiviteit van de wij-groep dan weer verder genuanceerd tot een specifieke subgroep, zoals in het onderstaande voorbeeld. Hierin zien we, na een initiële *footing shift* ten opzichte van de individueel geformuleerde vraag van de interviewer, dat in de loop van het antwoord de referent van de wij-vorm verschuift van de algemene groep van gedeporteerde gevangenen (regels 3-6) via een specifieke subgroep, namelijk de geïnterviewde en een vriend (regels 7-11), opnieuw naar een algemenere groep van de gevangenen die aanwezig waren in de wagon (regels 15-21). Hoewel de interviewer dus eigenlijk meteen een individueel perspectief projecteert op de geïnterviewde in zijn vraag en het dus interactioneel heel goed mogelijk zou zijn om meteen met het persoonlijk georiënteerde verhaal van regels 7-11 te beginnen, wordt dat toch ingebed in een antwoord vanuit collectief perspectief.

FRAGMENT 3 (INTERVIEW 1)

- 11R *In al die transporten hebt u toch ook wel iets meegemaakt!*
21E *Ja, dat was van Ebrack, dat was een gevangenis en*
3 *we hadden transport nodig naar Saal. We werden*
4 *op wagons gezet, alleen met ons uniform aan van gevangenen.*
5 *Dat heeft 4 à 5 dagen geduurd. Voor enen dag kregen we eten,*
6 *maar na de eerste dag was dat al allemaal op.*
7 *En dat was in regen en wind. We kregen één deken,*

[30] Zie bespreking bij de kwantitatieve analyses, en ook: Uri Timor en Rachel Landau, «Discourse characteristics in the sociolect of repentant criminals», *Discourse & Society*, 9 (3), 1998, p. 363-386.

[31] Ivan Leudar, Victoria Marsland en Jiri Nekvapil, «On membership categorization: 'us', 'them' and 'doing violence' in political discourse», *Discourse & Society*, 15 (2-3), 2004, p. 243-266.

8 een soort paardendeken en ik en mijn vriend,
9 ook een gevangene van Luik, om het wat warm te krijgen,
10 gingen we samen slapen op de grond van de wagon,
11 om wat warmer krijgen.
12 Maar na een tijd, na 3 à 4 dagen,
13 stierf den één achter de ander en
14 die lijken die werden in 't midden gelegd.
15 Ja en voor onze behoefte te doen, dat was ik bijna vergeten,
16 om onze behoefte te doen,
17 we hadden geen middel en gingen we
18 in het midden van de wagon staan,
19 waar dat die deuren opengingen;
20 we beseften dat dat naar die openingen ging lopen en
21 daar gingen we onze behoefte doen.

Cruciaal in het bovenstaande voorbeeld is daarnaast ook dat te midden van de constructie van het collectieve perspectief dat duidelijk domineert in dit antwoord, er een kort fragmentje is waarin een onpersoonlijk perspectief gehanteerd wordt, namelijk in regels 12-14. Als we dat inhoudelijk bekijken, dan is aan de ene kant duidelijk dat de onuitgesproken agens van de passief geformuleerde handeling in regel 14 ook de collectieve wij-vorm is, en dat de passieve formulering aan de andere kant niet op toeval berust aangezien het hier om een erg traumatisch onderwerp gaat, namelijk de dood van heel wat medereizigers. Bij dergelijke taboe-onderwerpen zien we vaak zulke perspectiefverschuivingen waardoor de geïnterviewde figuurlijk een afstand creëert tussen hemzelf, de groep waartoe hij behoort, en de gebeurtenissen. Dat patroon van perspectiefverschuiving blijkt zeer veelvuldig aanwezig te zijn in dit corpus en het wordt in bepaalde gevallen ook onderhandeld door de geïnterviewde, zoals blijkt uit het volgende voorbeeld waarin een gelijksoortig onderwerp aan bod komt.

FRAGMENT 4 (INTERVIEW 17)

11E Maar bleek dan geen plaats meer te zijn en
2 dan hebben ze daar ne nacht gestaan in 't station en
3 dan hebben wij daar al de lijken moeten uit de wagens halen.
4 Die werden uit de wagens euh gesmeten,
5 ik zal 't zo zeggen en dan hebben ze twee wagens vrijgemaakt en
6 daar werden alle lijken in opgestapeld en
7 daar heb ik aan moeten meehelpen,
8 waar ik de kracht vandaan haalde dat weet ik zelf niet.

In dit verhaal vertelt de geïnterviewde over wat er met de lijken gebeurde tijdens het transport. Ook in dit fragment wordt een 'wij'-'ze'-oppositie geconstrueerd, maar de referent van de 'ze'-vorm is vrij vaag aangezien het hier gaat om een schijnbaar

inclusieve 3de persoon meervoud waarin de collectieve groep van gevangenen geïmpliceerd is, zoals blijkt uit regel 2 en 5. Opmerkelijk is ook dat het collectieve perspectief in eerste instantie gehandhaafd wordt en er zelfs een actieve rol aan de wij-vorm toebedeeld wordt in de beschrijving van de verplaatsing van de lijken (regel 3). Na die initiële beschrijving herformuleert de geïnterviewde zijn beschrijving echter door het werkwoord 'halen uit' (regel 3) te vervangen door 'smijten uit' (regel 4), wat uiteraard een veel negatievere connotatie oproept en een gebrek aan respect impliceert. Dat is niet alleen zo vanuit het perspectief van de onderzoeker, maar dat blijkt ook op emisch vlak zo te zijn, zoals duidelijk wordt uit de herformulering zelf, de aarzelende 'euh' en de metacommentaar die de geïnterviewde toevoegt (regel 5: 'Ik zal 't zo zeggen'). De aarzeling die gepaard gaat met de woordkeuze en de reflectie die de spreker eraan toevoegt wijzen er minstens op dat de benoeming van de activiteit niet evident is en dat de houding van de spreker tegenover de beschreven realiteit ambigu is. Enerzijds bevestigt de metacommentaar de uiteindelijke keuze voor 'smijten' en geeft zo aan dat die harde term op een adequatere manier de realiteit weergeeft dan de eerste beschrijving: op die manier laat de spreker zijn eigen eerlijkheid en betrouwbaarheid uit de verf komen en wijst hij erop dat hij de werkelijkheid niet verbloemt. De aarzeling voor de keuze van die harde term, die blijkt uit de herformulering in twee fases en uit het tussenvoegsel 'euh', geeft anderzijds aan dat de spreker zich bewust is van het choquerende effect van de term, waardoor hij een zekere affiniteit toont met het waardenkader van zijn publiek: op die manier plaatst de spreker zich in datzelfde waardenkader en distantieert hij zich zowel van de realiteit die hij beschrijft als van het taalgebruik dat daarbij hoort. De spreker construeert met andere woorden op die manier zowel de nauwe band tussen de gekozen term en de beschreven realiteit als de afstand tussen dezelfde term/realiteit en zichzelf³². Het is precies ook in de herformulering van regel 3 naar 4 dat het perspectief verandert, namelijk van collectief en persoonlijk betrokken naar onpersoonlijk én van actief naar passief. Dat onpersoonlijke perspectief zet zich door in de volgende regels, waarin een vage derde persoon meervoud ('ze') en een agensloze passieve constructie gebruikt wordt. In de laatste twee regels van het fragment verschuift de geïnterviewde dan opnieuw van perspectief: hier spreekt hij niet alleen vanuit individueel perspectief, maar gebruikt hij ook actieve constructies waardoor hij zijn eigen rol in de gebeurtenissen op de voorgrond plaatst. Dat is eerder zeldzaam in het onderhavige corpus en het is dan ook niet verwonderlijk dat de geïnterviewde meteen door het gebruik van het modale werkwoord van verplichting 'moeten' (regel 6) en de toevoeging van een justificatie (regel 8), het agentieve karakter van zijn bijdrage nuanceert en hij dus zo de constructie van zijn identiteit als slachtoffer in zekere zin beschermt. De perspectiefverschuivingen doorheen het hele fragment tonen vooral op emblematische wijze aan dat de geïnterviewde worstelt met de rol die hij en zijn medereizigers hadden in de beschreven gebeurtenissen.

[32] Voor een analyse van herformuleringen en metacommentaren, zie Authier-Revuz, *Ces mots qui ne vont pas de soi. Boucles réflexives et non-coïncidences du dire*, 2 v., Paris, Larousse, 1995, p. 399, 551-557, 66-605, 158.

Dergelijke perspectiefverschuivingen zien we in een andere vorm terug in het laatste voorbeeld, waarin de referent van de exclusieve wij-vorm geleidelijk aan verandert, namelijk die van gedeporteerde gevangenen naar een groep van overlevenden, en waarin opnieuw een derde persoon meervoudsvorm met vage referent (regel 6) gebruikt wordt.

FRAGMENT 5 (INTERVIEW 15)

- 11E *Dat waren kolenwagons en*
2 *daar zaten we in met 88 mensen in één wagon.*
3 *En als we dan in Dora aangekomen zijn binnen in het kamp,*
4 *zijn we daar nog hoogstens met zes of zeven mensen uitgestapt*
5 *die nog leefden. Al de rest was dood.*
6 *En dan onderweg, als de trein stopte, moesten zij die doden,*
7 *die lijken, naar de twee achterste wagons brengen en ze daar inkiepen.*
8 *Natuurlijk hadden wij eerst die mensen ontdaan van hun kleren.*
9 *Die deden wij dan zelf aan,*
10 *dan hadden we somtijds drie tot vier broeken aan om warm te hebben hé.*
11 *Hé, want die mensen hadden dat toch niet meer nodig.*

In de eerste regels wordt het collectieve standpunt gehanteerd dat we als het standaardperspectief van dit subcorpus kunnen beschouwen. In de loop van het fragment ontstaat er impliciet een opsplitsing tussen de overlevenden en de gesneuvelde van de transporten, maar door de referentiële ambiguïteit van de wij-vorm is het moeilijk om precies te zeggen waar die verandering zich doorzet. Daarnaast is ook de lexicale verwijzing naar de andere groep, namelijk die van de gesneuvelde, veranderlijk en dat heeft implicaties voor de mate waarin afstand gecreëerd wordt tussen die twee subgroepen³³. In het begin spreekt de geïnterviewde in objectiverende termen over 'de rest' (regel 5). Vervolgens herformuleert hij de neutrale term 'die doden' (regel 6) naar 'die lijken'(regel 7), waardoor de afstand vergroot, maar die afstand wordt dan meteen weer geminimaliseerd door in de volgende regel de term 'die mensen'(regel 8) te gebruiken, die dan herhaald wordt in de laatste regel van het fragment (regel 11). Interessant in dit opzicht is te bekijken met welke handelingen en agenten die terminologische verschuivingen verbonden worden: aan de ene kant beschrijft de geïnterviewde na de initiële, neutrale samenvatting (regel 5) namelijk de verplaatsing van de lijken (zoals in fragment 4). Hij gebruikt hiervoor de derde persoon meervoudsverwijzing 'zij', waarvan de referent door de collocatie met 'moeten' impliciet verwijst naar de gevangenen, die verder niet nader bepaald zijn, waardoor de persoonlijke betrokkenheid van de geïnterviewde in het ongewisse wordt gelaten: deze verschuiving vormt een niet onbelangrijke aanvulling op het gebruik van de

[33] Cf. Deborah Schiffrin, «Language, experience and history: 'What happened' in World War II», *Journal of Sociolinguistics*, 5 (3), p. 323-352.

pronomina zoals die werden geanalyseerd in de kwantitatieve analyse. Die groep wordt verbonden met de dehumaniserende termen 'doden' en 'lijken', telkens vergezeld van het distaal pronomen 'die', waardoor afstand gecreëerd wordt tussen de geïnterviewde, de gebeurtenissen en de slachtoffers. Aan de andere kant vertelt de geïnterviewde over het afnemen van de kleding van de overledenen door de overlevenden, met wie hij zichzelf associeert door de collectieve wij-vorm te gebruiken (regels 8-11). In dit segment wordt de term 'die mensen' gebruikt, waardoor aan de ene kant wel afstand gecreëerd wordt door het distaal pronomen 'die', maar aan de andere kant het menselijke aspect van de slachtoffers benadrukt wordt. Dat laatste blijkt ook uit de verantwoording die de geïnterviewde toevoegt als afsluiting van zijn beschrijving (regel 11). Uit die justificatie blijkt echter ook, zoals bij het vorige fragment, dat de geïnterviewde het moeilijk heeft met dit deel van het verhaal en door in humane termen over de slachtoffers te spreken verwoordt hij impliciet ook zijn respect. Daarnaast illustreert ook het herhaalde gebruik van 'hé' (regel 10 en 11) de onzekerheid van de spreker over dit onderwerp. 'Hé' kan namelijk gekarakteriseerd worden als een *tag* die de gesprekspartner, *in casu* de interviewer, uitnodigt om bevestigend te reageren³⁴. Hierdoor geeft de spreker dus impliciet zijn nood aan de interactionele constructie van *common ground* weer wat betreft dit gevoelige onderwerp³⁵.

CONCLUSIES

De analyses bevestigen het systematische gebruik van de exclusieve 1ste persoon meervoud binnen het corpus, wat het collectieve perspectief van de getuigenis illustreert. Het gebruik van die wij-vorm blijkt in de tweede plaats geen spiegeling te zijn van het perspectief dat aangereikt wordt door de interviewer, eerder integendeel. In de derde plaats tonen de verhalen veel verschuivingen van perspectief. Daarbij wordt zowel gebruik gemaakt van het onpersoonlijk voornaamwoord 'ze' als van passieve constructies. De 'discursieve twijfel' tussen actief en passief perspectief is volgens Schiffrin³⁶ eigen aan het overlevingsdiscours, onder andere omdat het bij Holocaustverhalen gaat over iets dat mensen overkomt waarin zij dus zelf amper een actieve rol kunnen opnemen. Belangrijker lijkt echter dat, zoals aangetoond in ander onderzoek³⁷, de passiefconstructie toelaat de agens te verdoezelen, zodat de getuige de eigen rol in bepaalde feiten niet hoeft te expliciteren³⁸. Ook de

[34] Vergelijkbaar met Engelstalige tags, zie voor een bespreking bijvoorbeeld p. 9, in Andreas H. Jucker en Sara W. Smith, «Explicit and implicit ways of enhancing common ground in conversation», *Pragmatics*, 6 (1), 1996, p. 1-18.

[35] Of de interviewer effectief reageert, kan hier niet bevestigd worden, aangezien er geen beeldmateriaal is van de interviewers en eventuele paralinguïstische signalen, zoals een hoofdknik, dus niet geregistreerd zijn.

[36] Deborah Schiffrin, «Mother and friends in a Holocaust life story», *Language and Society*, 31 (3), 2002, p. 346.

[37] Béatrice Lamiroy, « Pourquoi il y a deux passifs ? », *Langages*, 109 (1993), p. 53-73.

[38] Amossy suggereert ook dat de ontmenselijking van de gevangenen in de kampen aan de grondslag kan liggen van de representatie van het eigen ik als 'ander' (Ruth Amossy, « *L'Espèce humaine* » de Robert Antelme, *Ibid.*, 2004, <http://semen.revues.org/document2362.html>).

verschuiving van 'we' naar 'ze', die in de kwantitatieve analyse buiten beschouwing bleef, kaderen binnen eenzelfde discursieve strategie. De analyses in deze casus tonen in het bijzonder dat de geïnterviewden worstelen met de constructie van hun eigen positie en die van hun lotgenoten als ze verhalen vertellen die specifiek focussen op gênante of traumatiserende gebeurtenissen. Dat wordt ook bevestigd door de verantwoordingen die geregeld aan dergelijke beschrijvingen gekoppeld worden, waaruit duidelijk blijkt dat de geïnterviewden de nood voelen om aan de ene kant het feit dat zij tot de overlevenden behoorden, te justificeren, en aan de andere kant dat ze ook het daderschap minimaliseren. We kunnen dus concluderen dat pronominale verschuivingen emblematische indicatoren zijn voor de verschillende eisen wat betreft genre en de bijbehorende vereisten wat betreft de constructie van een passende identiteit waaraan de vertellers in dit subcorpus proberen te voldoen.